

Horkay Hörcher Ferenc

MIRE VALÓ A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY – VÁLSÁG IDEJÉN?*

Válság idején többnyire kapkodnak a politikusok. Érthető ez, hiszen adott esetben a bőrükre megy a játék: a válság nem válogat a jól kormányzó és a felelőtlen döntéshozók között; akit ér, visz. Ezért a kormánypolitikus jól teszi, ha időben lép, hogy megelőzze a bajt. Ám az időprésben hozott döntések utólag sokszor bizonyulnak elhamarkodottnak.

A válságba jutott kormány és parlamenti többsége például gyakran próbál meg takarékoskodni a felsőoktatásra szánt állami támogatás megkurtításával. Hiszen elvileg a felsőfokú oktatás nem tartozik az életbevágóan sürgető állami feladatok közé, ezen tehát nyugodtan lehet vágni. És az egyetemi szférán belül különösen is sérülékeny helyzetben vannak a bölcsészkarok: velük kapcsolatban ugyanis világszerte elterjedt az a vélekedés, hogy nemzetgazdasági szempontból haszontalanok, mert inkább viszik a pénzt, mint hozzák.

Ebben az írásban e logika rövidlítésére szeretnék rámutatni. A felsőoktatásnak az egész gazdaságra gyakorolt hatásáról már sokat írtak, például az ázsiai globális régió kapcsán; igaz, ma már nem is minden kritikai él nélkül. A Yale Egyetem elnöke például nemrég a *Foreign Affairs* lapjain elmélkedett Ázsia felsőoktatásáról.¹ Mindjárt tanulmánya elején leszögezte: „Ezek az országok felismerik a tanult munkaerő jelentőségét a gazdasági növekedés szempontjából, és megértik, hogy a kutatásba fektetve gazdaságukat innovatívabbá és versenyképesebbé teszik.” Levin kicsit kioktató stílusú írásának alaphangja persze az, hogy az ázsiai kollégák mégsem tudnak mindenben megfelelni a nyugati típusú oktatási standardoknak. Szerinte az ázsiaiak problémája az, hogy tanításuk „a tartalom uralására irányul, s nem a független és kritikai gondolkodás fejlesztésére”. Ám az írásban felhangzó kritika sem fedheti el a tényt, hogy a Yale milyen szorosan együttműködik a Pekingi Egyetemmel, s hogy Levin a Yale elnökeként Szingapúrba is elutazott a helyi intézményekkel való kapcsolatépítés céljából. Ám a mi címbe feltett kérdésünk nem arra az általános problémára irányul, mi a (gazdasági) haszna általában a felsőoktatásnak. Ennél sokkal partikulárisabb kérdés foglalkoztat bennünket: mi a haszna a humántudományoknak – válság idején? És persze itt és most.

Nos, a humántudományok² biztosan nem tudják megoldani a válságot: nem hozzájuk tartozik a válságmenedzsment stúdiuma. De a válságok úgysem egy kulcsra járnak, tehát kezelésük sem tanítható: ami érdekes bennük, az valószínűleg épp az, ami elvá-

* A cikk megjelenése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002 sz. *Atudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n* című projekt keretében valósult meg.

¹ Richard C. LEVIN: *Top of the Class, The Rise of Asia's Universities*, *Foreign Affairs* 2010. május–június (www.foreignaffairs.com/articles/66216/richard-c-levin/top-of-the-class).

² *Studia humanitatis*: a reneszánsz korában azt a *curriculumot* jelentette, amely a kulturált ember nevelését adja, s beletartozik a nyelvtan, a költészet, a retorika, a történelem és a morálfilozófia – mindezeket az antik görög és latin akturok szövegei alapján tanulmányozták.

lasztja őket egymástól. Tehát feltételezésünk szerint a humántudományok hasznát nem a megoldás megadásában kell keresni. Hanem? Mi más hasznuk lehetne?

Tételünk egyszerű: a humántudományok olyan emberi képességek (és készségek és kompetenciák) kialakulásához járulnak hozzá, amelyek nagyobb esélyt adnak az egyénnek, de a közösségnek is a válság által jelentett kihívások megoldására. Nem biztosítékot, csak nagyobb esélyt. Válság idején pedig pont erre van szüksége az egyénnek és politikai közösségének egyaránt.

Az alábbiakban hat lépésben tekintjük át azokat az esélyeket, melyek épp a humántudományok tanulmányozása révén nyílhatnak meg az ember előtt a válsághelyzetben való helyes cselekvés megtalálására. Ezek a készségek, képességek és kompetenciák a következők: adaptációs képesség, kreativitás, fantázia, döntési képesség, az eszmék megalkotásának képessége, és végül az együttérzés képessége. Egymástól meglehetősen távol álló tulajdonságok ezek, de mind jól jön válság idején. Az alábbiakban röviden kitérünk e képességekre, megmutatva, hogy csakugyan közük van a humántudományokhoz, s hogy miben segíthetnek válság idején. Ha némelyikkel kapcsolatban elfogadja az olvasó, hogy valóban szükségesnek bizonyulhatnak a recesszió korában, akkor bizonyítottan tekinthetjük azt is, hogy a bölcsészettudományok művelése igenis hasznos lehet – még válság idején is.

Először azonban egy intermezzo következik.

Intermezzo: Oxford és a humántudományok

Oxford hagyományosan humán képzéséről ismert. A patinás egyetem büszkén vallja magát olyan tudományok alma materének (is), melyek fölött sokak szerint eljárt az idő. De épp e csökönység – amellyel kitart a brit elitintézmény hagyományos szakjai mellett – mutatja, hogy van ebben a tanulmánytípusban valami olyasmi, ami túlmutat a pillanaton, nem az aktuális trendeket követi – s épp ez adja az értékét.

2012 februárjában adott hírt róla a világsajtó,³ hogy 26 millió dolláros támogatást kapott az Oxfordi Egyetem az Atlantic Records alapítójának özvegyétől. Az amerikai soulzene hatvanas évekbeli nagyhírű kiadója jelentette meg a Led Zeppelin lemezeit is Amerikában. Nem csoda tehát, ha az adomány bejelentésekor a legendás zenekar gitáros, John Paul Jones is jelen volt. Az özvegy, Mica Ertegun amikor a sajtónak elmagyarázta, mi indította a nemes cselekedetre, egyszerűen arra hivatkozott, hogy neki és férjének milyen nagy örömet szereztek a humántudományok és a művészetek. Beleértve „a történelem, a zene, a nyelvek, az irodalom, a művészet és az archeológia” tanulmányozását. Ezzel magyarázható, hogy épp e tárgyak oxfordi egyetemi tanulmányozására (évente 35 hallgató segítésére) szolgál az alapítvány támogatása – ami az eddigi legnagyobb egyösszegű adomány Oxford történetében. A támogató kifejezte abbéli meggyő-

³ Lásd például Sean COUGHLAN: *Oxford's £26m donation from Atlantic soul family*, BBC (<http://www.bbc.co.uk/news/education-17198710>).

ződését, hogy most, amikor annyi sok feszültség halmozódott fel a világban, a maradandó értékek védelme talán még a korábbiaknál is fontosabb.

Az esemény jelentőségét aláhúzta, hogy azt Londonban, a British Academyn jelentették be. Az akadémia képviselő tudós sem mulasztotta el kimondani: nem szabad hagyni, hogy a természettudományok elvéreztessek a bölcsészettudományokat. Az adomány kapcsán Lord Patten, az Oxfordi Egyetem kancellárja és helyettese, Andrew Hamilton a posztgraduális tanulmányok támogatásának szükségességére hívták fel a figyelmet, ami szerintük főleg a kutatóegyetemen kulcskérdés.

Az oxfordi példa arra utal, hogy a bölcsészettudományok ma sem elveszettek, legálábbis rajongóik körében. Akik közül sokan hajlandóak is segítségükre sietni, ha erre van szükség. S azt is szemlélteti, hogy egy egyetemnek nem szabad feladnia a profilját meghatározó képzéstípusokat. Oxford most, a gazdasági válság közepén vágott bele egy új, komplex humántudományos központ felépítésébe. Száz év óta ez az egyetem legnagyobb központi építkezése, s talán nem véletlenül épp a bölcsészettudományok fejlesztésére kínál páratlan lehetőséget.⁴

Ha Oxford példájából elfogadjuk, hogy a humántudományoknak valószínűleg fontos szerepük marad a 21. században is, a kérdés most már az, hogy vajon az állam miként viszonyuljon ehhez a tudományszegmenshez. Főleg azon szakok és intézmények esetében jelent ez nehéz kérdést, amelyek pillanatnyilag nem képesek kitermelni saját fenntartásuk költségeit. Végsősoron az a kérdés, hogy vajon a közjő iránt elkötelezett kormánynak miért lenne feladata bölcsészettudományok védelme.⁵ Ezzel viszont visszajutottunk eredeti kérdésünkhöz – most erről essék tehát szó.

1. Adaptációs képesség

Oxford büszke város. Büszke elefántcsonttornya a bölcsészeti stúdiumoknak. Ám valószínűleg nem rossz stratégia ez részéről: hírneve fenntartásában ez az önbizalom és tekintélyt parancsoló öntudat is fontos szerepet játszhat.

De Oxfordtól más tekintetben is érdemes tanulni. Például azt, hogy miként tudja kialakítani azt az általánosan elterjedt érzületet, hogy az oxfordi (bölcsész)diplomát igencsak magasra értékeli a piac. Vajon miért olyan magas az árszíja egy középiskolai tanári vagy egy antik bölcselők olvasásáról tanúskodó diplomának? Még a londoni city számára is szívesen keresnek Oxfordban alkalmas végzősöket a fejedáraszok brókernek, pénzügyi szakembernek. Azért, mert az oxfordi bölcsészképzésen átesett diák egyvalamit biztosan megtanult: azt, hogy miként kell alkalmazkodnia a mindig változó körülmé-

⁴ Radcliffe Observatory Quarter – Humanities, www.campaign.ox.ac.uk/priorities/find_your_priority/roq.html.

⁵ Az Oxfordban is tanult Orbán Viktor magyar miniszterelnök hangsúlyosan üzent a teljes felsőoktatási szférának minap tartott beszédében, kijelentve, hogy a felsőoktatásnak önfenntartóvá kell válnia. Érdekes módon árnyalta ezt az erős tételt saját miniszterének, Balog Zoltánnak a beszéde, aki az állami szerepvállalást nem zárta ki e területen továbbra sem, és az ELTE rektorának, egyben a Magyar Rektori Konferencia elnökének a tézise, amely szerint „állam nélkül nincs felsőoktatás”. *Önfenntartó felsőoktatást akar Orbán*, index.hu/belfold/2012/10/16/onfenntarto_felsooktatast_akar_orban/.

nyekhez. Az oxfordi képzés, legalábbis klasszikus formájában, nem valamilyen konkrét szakma alapfogásait adja át. Olvasni, beszélni és írni egyszerre tanít, és még egy sor olyan készséget fejleszt ki, melyek lehetővé teszik a szöveges, a képi és a fizikai világban való biztonságos eligazodást. Az oxfordi diák tehát nem pusztán egy mesterséget sajátít el, még ha mesterképzésen vesz is részt. Olyan alapos általános (humán) műveltségre tesz szert, amely egyáltalán nem anakronisztikus, sőt: kifejezetten versenyelőnyt jelent. Mert a filológia nem pusztán avított tevékenység porlepte irományok kisilabizálására, hanem a szövegfeldolgozás változatos technikáinak máig érvényes tárháza. És ez még nem minden: a bölcsésznek a szövegvilágban való eligazodással kapcsolatos tapasztalata nyilván szerepet játszott abban, hogy a háborúban szívesen alkalmazták az oxfordi diákokat, sőt bölcsésztanárokat is a titkosszolgálatok – hiszen a szövegfejtésben bizonyosan járatosak voltak.

S ha most egymás mellé állítjuk az oxfordi bölcsészképzés két társadalmi hasznosítási módját, az Oxfordot járt brókert és az Oxfordból jött titkosszolgálati tisztet, talán érzékelhető, hogy a diák valóban a legkülönbébb helyzetekben alkalmazható képességekre tesz szert az ottani egyetemen.

Mindez annál meglepőbb, hogy alapvetően egyáltalán nem a mai világra tervezték ezt a képzési formát. Oxfordban antik szerzők írásait bogarászták, latinul és ógörögül tanultak és tanítottak. És ennek ellenére, vagy épp ezért mégis alkalmazkodóképessé válik a hallgató a 21. században is.

Mert a diákokot nem csak a szövegvilág technikai dekódolásaiba vezetik be. Az antik-humanista örökség tanulmányozása ugyanis nem pusztán filológia. Hanem a feldolgozott történeteken keresztül bizony komoly jellemformálás, karakternevelés is zajlott és zajlik ma is informálisan az elitintézményben. Az oxfordi bölcsészoktatás feladata ugyanis nyilvánvalóan a társadalmi elit kinevelése volt és maradt: azokat kellett és kell a társadalmi elvárásoknak megfelelő szintre hozni, akik majd a politikai közösség vezetését vállalják. Az elitiskola csakugyan a társadalmi elitet szolgálja ki – a bölcsészettudományos képzés tehát a lehető legpraktikusabb módon az életre nevelt. Az antik görög és római polgár erényeit ugyanis igen könnyű volt átváltani az Egyesült Királyság viszonyaira: az arisztokrácia mindkét kontextusban nevelési eszmény (is) volt. Hisz a szó etimológiája⁶ megmutatja, eredetileg ez a legjobbak uralmát jelentette – ugyanazt, mint amit a magyar nemesség szó is kifejezett. Nem pusztán születési előjogot, társadalmi privilégiumot, hanem ezzel egyenlő arányban társadalmi felelősségvállalást és – szolgálatot is.

Persze a modernizmus, a 20. század kikezdte ezt az eredeti elképzelést. Ekkor jelent meg a PPE-nek nevezett képzés⁷ Oxfordban. Ez a filozófiát, politikát és gazdaságtudományt tanító alapozó szak az antik auktorok olvasását váltotta fel, először a jogászok kollégiumában, a Balliol College-ban, 1920 táján.⁸ S természetesen a legfontosabb alapelve a képzésnek ismét az oktatott tanulmányok széles merítése: nem szaktudást ad,

⁶ A görög *arisztosz* jelentése: legjobb, legalkalmasabb. Lásd: *Online Etymology Dictionary*, www.etymonline.com/index.php?term=aristocracy.

⁷ A filozófia, politika, gazdaság szavak angol megfelelőinek rövidítése.

⁸ Jon KELLY: *Why does PPE rule Britain?*, www.bbc.co.uk/news/magazine-11136511.

hanem – ahogy mondani szokás – szemléletet formál. Ennyiben szemben áll oktatósi filozófiája a párizsi ENA-éval (École Nationale d'Administration), amely egyike a francia *Grand école*-oknak, s melyet 1945-ben de Gaulle kifejezetten azzal a céllal hozott létre, hogy a francia közhivatalnoki kar szakképzését lássa el. Az Oxfordi Egyetem aktuális honlapján olvasható ismertetés szerint a PPE-képzés az emberi és társadalmi világ megközelítésének többféle módjába enged bepillantást, a társadalomtudományok módszertanaiból merítve, de az oxfordi filozófia alapjára építve.⁹ A filozófiai képzés ugyanis olyan metaeszközöket nyújt az egyetem szerint, mint a következetes érvelés és az etikai reflexió. A tanítási módszer ennek megfelelően szókratészi – inkább a kérdezős mikéntjét tanítja, mint az egyértelmű válaszokat.¹⁰

Nem csoda, ha a társadalmi elitek legkülönbözőbb csoportjai toborozták tagjaikat a képzés hallgatói közül: filozófusok, politikatudósok, közgazdászok, államfők és más politikusok, közhivatalnokok, iparosok, pénzügyi szakemberek és újságírók is bőven kerültek ki soraikból. S az sem csoda, a hallgatók figyelmét azzal próbálja felhívni magára az egyetem, hogy a képzés során elnyert készségek közül a kreativitást, a kritikai gondolkodást hangsúlyozza.

2. Kreativitás

Miért gondoljuk azt, hogy a humántudományok kreativitásra nevelnek? Hiszen a feltalálók és a felfedezők inkább a természettudományok felől érkeznek, vagy sokkal gyakorlatiasabb háttérrel rendelkeznek, mint a humanista hagyományban képzettek. Mi több, a társadalom nagy része, amelyik nincs tisztában a bölcsészeti stúdiumok természetével, feltehetőleg intuitív módon inkább azt gondolná, hogy a bölcsészettudomány leszoktat a kreatív gondolkodásról. Hiszen a tanulás alapját is mások szövegei jelentik, melyekhez szinte szolgai módon kell viszonyulnia a diáknak – szól az érvelés.

De nem így van. A bölcsészettudományok hagyományos képzési formája ugyanis a nyelvekhez fűződő intim viszonyra épült. Ráadásul szorosan kapcsolódott a retorikai hagyományhoz. Mind stilisztikából, mind a költészettan- vagy a retorikaórán a diáktól megkövetelték az önálló szövegalkotás és -formálás képességét: a szövegszerkesztést – az írást – a lehető legváltozatosabb műfajokban kellett elsajátítania. Ez pedig a hallgatókban kialakított egy olyan képességet, amely a szövegek bátor és szabad kezelésében, alkotásában és újraalkotásában öltött testet. A nyelvhez fűződő ilyenfajta, gyakorlatias és alakító viszonyt nyugodt lélekkel titulálhatjuk kreatívnek. Ez a hozzáállás megmaradt azután is, hogy az egyetem inkább a külsődleges, leíró jellegű tudományos megközelítés felé fordult, s a gyakorlatias, tevékenységalapú hozzáállás háttérbe szorult. A fogalmazás, írás, szónoklás készségének elsajátítása révén ugyanis a diákok megtanulják az alternatív világokba való belépés képességét.

⁹ *Course information*, www.ppe.ox.ac.uk/index.php/course-information.

¹⁰ Iain McLeant, a válságmenedzsmentet is tanító oxfordi politikatudományi professzort idézi KELLY: *I. m.*

A nyelvhez fűződő meghitt viszonya révén a bölcsész igen alapos jártasságra tesz szert a gondolkodás tevékenységében is. Hiszen minden nyelv mögött felsejlik egy sajátos gondolkodásforma, amely viszont a maga részéről egy sajátos életmódhoz kötődik. A különféle kultúrákba magát beleásó nyelvész, irodalmár vagy történész eleven tapasztalatokat szerez más, az övétől eltérő kultúrák észjárásából, s ez szükségszerűen megindítja fantáziáját, kreativitását.

Érdekes módon a kreativitásra nevelés irányába hat az az egyébként hátrányosnak tűnő jellemzője is, amit a humántudományok módszertani puhaságának nevezhetünk: hogy nincsenek olyan egyértelmű és szigorú szabályok, amelyek a szövegértelmezés bonyolultabb szintjein is egyértelműen eligazíthatnák az olvasmányokban bűvárkodót. A bölcsésznek ezért minden egyes megfejtendő szöveggel találkozáskor bizonyítania kell, képes az innovációra, az új feladat által megkövetelt megújulásra. Míg a természettudományok módszertani kiindulópontja az a meggyőződés, hogy a megismert világ egymástól elkülöníthető részei egymáshoz fűződő viszonyaikban szigorú szabályoknak engedelmeskednek, a humántudományok számára evidencia, hogy az általuk leírt jelenségeknek nincs egy, szükségszerűen és kizárólagosan jó „megfejtése”. Ezért a szövegkezelésben kreativitásra szorul a bölcsész, s ez az, ami kialakíthatja benne a kreativitás általánosabban is alkalmazható képességét.

Persze nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a bölcsészetet tudományegyetemen oktatják, nem művészképzőkben. Ez pedig azt jelenti, hogy a bölcsész ugyan közel áll a kreatív művészetekhez, de ő maga nem művész. Identitása épp a tudományok és a művészetek közé szorult – ám adott esetben ez is elősegítheti, hogy szerepe felértékelődjön válság idején, hisz a közvetítés hagyományosan része az értelmezői munkának. Nem csoda, hogy a hermeneutika, amelyben Heidegger és Gadamer nyomán a 20. századi bölcsélet és bölcsészettudomány általános észjárásának leírását ismerte fel, filológiai-lag vitatott módon Hermészben, a küldönben és közvetítőben ismerte fel magát.¹¹ De Gadamer világossá teszi, hogy a közvetítés, amelyre a hermeneutika képes, nem csak irodalmi szövegek értelmezésére alkalmas: „minden hagyomány, a művészet csakúgy, mint a múlt összes többi szellemi alkotása, a jog, a vallás, a filozófia stb., elidegenedett eredeti értelmétől, s magyarázó és közvetítő szellemre szorul, melyet a görögök Hermészről, az istenek követéről neveztek el”.¹² Ebben az értelemben a bölcsészlet nem művészet tehát – legfeljebb az értelmezés művészet, *ars interpretandi*. Ez a mesterség (tudomány, művészet) már az antikvitás idején számontartott tevékenység volt, a logikai *technék* között, a grammatika, logika, retorika, poétika mellett, s a középkorban közel állt az *artes liberales triviumához*. Az *ars interpretandi* név a humanistáktól származik, amit a 17. századi protestáns teológia váltott fel a hermeneutika kifejezéssel.¹³ Gadamer volt

¹¹ Hermész az istenek küldötte volt az emberek felé, de egyebek mellett az irodalmárok istene is.

¹² Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. Bonyhai Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 126–127. A hermeneutika feladatáról általánosságban és specifikusan az irodalomban lásd Peter SZONDI: *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*, ford. Bonyhai Gábor, T-Twins, Budapest, 1996.

¹³ Összefoglalóan lásd Karl-Otto APPEL: *Intentions, Conventions and Reference to Things: Dimensions of Understanding Meaning in Hermeneutics and Analytic Philosophy = Meaning and Understanding*, szerk. Herman Parret – Jacques Bouveresse, de Gruyter, Berlin, 1981, 79–80.

az, aki Heidegger alapján a fogalmat tovább tágította, azt állítva, hogy a filozófia (tehát a bölcsészet) feladata a világ s önmagunk értelmező olvasása, mégpedig a művészeteket jellemző, szabályokhoz nem köthető kreativitással. Igaz, ehhez rögtön azt is hozzáteszi Gadamer, hogy a művész inspirációjának mégis megvannak a hagyomány szabta keretei, s persze az igazság kiderítésének követelménye is rá hárul. Tehát az értelmezés nem tekinthető teljesen szubjektív, légből kapott tevékenységnek. Mindebből számunkra tehát az a következtetés adódhat, hogy a bölcsészettudomány önképe szerint is fontos rétege a kreativitás. És nemcsak a szövegek elemzése, hanem a gyakorlati tevékenységek hermeneutikája értelmében is.¹⁴

3. Fantázia

Ám talán az sem véletlen, hogy annyi bölcsészből lesz író, költő. Gondoljunk T. S. Eliotra, Babits Mihályra, Móra Ferencre vagy James Joyce-ra. Ma az tűnik szokatlanabbnak, hogy ha egy író vagy költő nem a bölcsészskarról jön. E jelenség arra utal, hogy az irodalom (és a művészetek), valamint a bölcsészettudomány között a határmezsgye nem átjárhatatlan, az e mesterségeket egymástól elválasztó falakat könnyű lebontani.

De vajon miben is hasonlít a bölcsészettudomány a művészetekhez az eddig említett tényezőkön túl? Itt van például a képzelőerő: ez az emberi képesség nyilvánvalóan meghatározó szerepet tölt be a művészi alkotófolyamat során. De vajon van-e szükség rá a bölcsészettudományok művelése során is? Nos, nem kell nagy bátorság annak kijelentéséhez, hogy a művészetekkel kapcsolatos értelmezői-befogadói tevékenykedés is alaposan megdolgoztatja a képzeletet. Mi több, a kritikai ítélet kimunkálása nem is lehetséges fantázia nélkül.

A dolgot már ezelőtt háromszáz évvel bizonyította Addison *A képzelőerő gyönyörei* című esszé-sorozatában. E cikkek a *Spectator* lapjain jelentek meg 1712-ben, mégpedig nem szaklapban, hanem az „átlagolvasónak” címezve, határozott civilizatorikus program részeként. Addison szerint a képzelőerő nemcsak gyönyört okoz az embernek, hanem kiművelése szükséges ahhoz, hogy képessé váljunk a társas életbe való aktív bekapcsolódásra, a polgári életmódra. A lehető legszorosabb kapcsolatban van azzal az ízléssel, amely nélkül az ember nem tud megfontolt döntést hozni – sem a művészi érték, sem a morális jelentőség tekintetében. Ezért kulcsfontosságú az, hogy kiműveljük – ízlésünkkel együtt – képzelőerőnket is. Csak így ismerheti meg a kritikus a fantázia működési módjait, s válik képessé gyakorló kritikusként arra, hogy megmutassa azon gyönyörök forrását, melyek bennünk egy adott mű befogadása során ébrednek.

¹⁴ Nem véletlen, hogy Gadamer számára olyan fontos volt az arisztotelianus gyakorlati filozófia feltámasztása, hiszen a helyes morális választás művészete is feltételezi a kreatív értelmezés képességét. A hermeneutika iránt szinten mélyen érdeklődő Paul Ricoeur számára is fontos feladat volt a cselekvés hermeneutikájának kidolgozása. Erről lásd *Prudentia Iuris. Towards a Pragmatic Theory of Natural Law* című könyvem (Akadémiai, Budapest, 2000).

A képzelőerő a látáshoz hasonló, de nem csak olyan tárgyakat tesz hozzáférhetővé a szellemünk (tudatunk, gondolatvilágunk) számára, amelyek itt és most adva vannak számunkra. Képes arra is, hogy felidézzük ezek ideáit az elménkben, amikor azok maguk már nincsenek jelen. Általa vagyunk képesek „megőrizni, megváltoztatni és összekapcsolni a korábbról származó képeket”.¹⁵ Érdekes, hogy Addison szinte kizárólag a vizuális képekről beszél, pedig elvben hangra, dallamra, színre, palettára is tudunk emlékezni. Sőt Proust híres regényjelenetében egy íz váltja ki a közvetlen emlékezési mechanizmust.¹⁶ Addison azt is elemzi, természetesen a kor pszichológiai ismereteinek szintjén, hogy mi tudja lekötni a képzeletet: szerinte „a nagy, a szokatlan és a szép dolgok” képesek lekötni, fogva tartani azt. Vagyis szerinte is általános emberi tulajdonság, antropológiai adottság ez a képesség – s az esztétikai ítéletalkotás fogalmához vezet. De ahogy magát az ízlést is, a képzelőerő működését is lehet fejleszteni – és ideális esetben épp ez történik a bölcsészképzés során. Addison szerint „az, aki tökéletesíteni kívánja a jó írás iránti ízlését, legyen járatos a legkiválóbb régi és új kritikusok munkáiban”. S ugyanígy kell megismerni szerinte azt is, hogy mi az, „ami emelkedetté teszi és elkápráztatja a képzelőerőt”. Ez az ízléscsiszolás lesz a bölcsészképzés egyik legfontosabb dimenziója a modernitás egyetemein.

4. Döntési képesség – kritikai gondolkodás

Vessünk hát egy pillantást arra a képességre, amely szintén a bölcsészképzés révén fejleszthető, akárcsak az ízlés vagy a képzelet: az ítéelőerő fogalmára. Ez a képesség – melyet talán legemlékezetesebben Kant helyezett az esztétikai gondolkodás középpontjába¹⁷ – vezet el ugyanis a bölcsészettudományokkal szokásosan társított kritikai gondolkodás forrásához.

A döntési képesség alapvetően arisztotelészi fogalom, s az antik filozófusnál leginkább a morálfilozófiához kötődött. A gyakorlati bölcsesség, okosság értelmében használt *fronészis* fogalmának elemzése kapcsán kerül előtérbe. Arisztotelész számára az ember két alapvető megnyilvánulási módja a gondolkodás és a cselekvés. A kettő között közvetít a fronészis vagy gyakorlati bölcsesség. Ez egy olyan erény, tehát kiválóság, amely egyszerre tartozik az intellektuális és a gyakorlati erények közé: „az okosság gondolkodással párosult cselekvő, igaz lelki alkat”.¹⁸ A családfőnek és az államférfiúnak is erre van szüksége. Ez az okosság, mely tehát a mindennapokban mutatkozik meg („emberi dolgokra vonatkozik”¹⁹), nem elvont bölcsesség. Az okosság működési mechanizmusának kulcsa az arany közép arisztoteléanus tana. Két véglet között meg kell találni a helyes irányt, a

¹⁵ Joseph ADDISON: *A képzelőerő gyönyörei*, Jelenkor 2007/11. (Mivel én az internetes változatot használom, oldalszámokat nem adok meg az e műből vett részletekhez.)

¹⁶ Természetesen *Az eltűnt idő nyomában*ra gondolok, annak is arra a híres jelenetére, amelyben a mézes hársfatea és a madeleine-keksz olyan fontosságra tesz szert az emlék felelevenítésében.

¹⁷ Lásd *Az ítéelőerő kritikája* (*Kritik der Urteilskraft*, 1790) című művét.

¹⁸ ARISZTOTELESZ: *Nikomakhoszi etika*, 1140b (Szabó Miklós fordítását használom).

¹⁹ ARISZTOTELESZ: *Nikomakhoszi etika*, 1141b

középhatárt, amely a túlzás és a hiányosság között húzódik, a szerint, hogy épp milyen megoldást kínál egy éppen adott helyzet.

A morális döntések sajátosságai közé tartozik, hogy folyamatos kihívás elé állítják az egyént. Állandó döntéskényszerben élünk, anélkül, hogy minden esetben előre és pontosan meghatározható lenne az a mérce, amelynek alapján döntésünk helyessége megítélhető. Az egyén partikuláris morális döntéseinek ilyen fokú kiszolgáltatottsága miatt válik fontossá az a képesség, amelyre az ízlés kiművelése révén teszünk szert. Gadamer a humanista vezérfogalmak között nem véletlenül tárgyalja együtt az ítéelőerő fogalmát az ízlésével. A kettő összefüggésének megállapításához hozzájárul az a belátás is, hogy a művészi alkotás létrehozásakor és megítélésekor sincs olyan előre lefektethető mérce, amelyhez mindig igazodni tudnánk. Pontosabban: a *judicium* eredeti fogalmából levezetett ítéelőerő fogalma épp arra hívja fel a figyelmet, hogy az általános elméleti igazság nem fordítható le közvetlen gyakorlati cselekvésre. Applikációra van szükség, az általános érvényű belátásnak az adott körülményekre történő alkalmazására, ráigazítására. Itt pedig mindig és szükségszerűen marad mozgástér az emberi mérlegelés számára, a szubjektum megfontolásai alapján hozott helyes döntéshez ezért van szükség ítéelőerőre. Éspedig épp olyankor, amikor külsődleges racionalitás nem vehető igénybe. Ez az ítéelőerő nem logikai vizsgálatot folytat, nem levezet, hanem úgy működik, mint valami érzés (*sentiment*). Hogy beleérzés-e ez vagy együttérzés, az nem derül ki Gadamer beszámolójából, de az biztos, hogy a reduktív racionális logikától igencsak távol eső döntési folyamat ez. Másfelől viszont nem is ellentétes a tiszta ésszel. Csak épp az ítéelőerő az egyedi eset dimenziójában bontakozik ki, míg az általános igazság könyörtelenül elvonatkoztat az egyszeri helyzet sajátosságaitól.²⁰

Mérlegelés nélkül elképzelhetetlen a helyes döntés az emberi viszonyok között, a morális ítélet ezért csakugyan szükségszerűen vezet el a kritikai gondolkodásig. Vagyis addig a belátásig, hogy az egyén legyen képes kritika tárgyává tenni mások és a saját eljárását, vagy azon közösséget, amelynek tagja.

A józan ész minden egészséges embernek természetes adománya, ráadásul nem is lehet tőle tudatosan megszabadulni. Ebből pedig az következik, hogy az erényes vagy éppen bűnös ember is rendelkezik a szabad választás lehetőségével (vagy kényszerével). Még a szigorú determinizmust sejtető tudományos elméletek is kénytelenek az emberi viselkedés kiszámíthatatlanságával kalkulálni.

A bölcész *differentia specificáját* adja, hogy mivel folyamatosan írott művek megítélésére biztatták, kialakult benne egy olyan szakadatlanul működő professzionális érzékenység, amelynek a segítségével ő a hétköznapi életben is a legtöbb embernél hamarabb érzékeli, ha döntési helyzet támad. Érzékenysége ad esélyt rá, hogy a kifinomult ízlésen alapuló ítéelőerő az ént a megfelelő ítélet meghozatalára, majd végrehajtására is rávezesse.

Persze a döntésképes bölcészre vonatkozó fenti nézet első pillantásra nyilvánvalóan idegennek, szépelgőnek tűnik majd a cselekvés világában jártas olvasónak, aki hozzászó-

²⁰ A liberális univerzalizmus épp ezt az elvonatkoztatást tartja az igazságosság kritériumának: lásd Rawlsnak a tudatlanság fátylára vonatkozó elképzelését. Nem csoda, ha kritikusai többek közt épp ezt tartják az igazságosság elmélete alapvető problémájának: hogy mit sem törődik az alkalmazás nehézségeivel.

kott ahhoz, hogy világában a hideg célracionalitás uralkodik, míg az ízlésalapú ítélőképesség meleg, érzelmi összetevőket is bekalkulál. De talán némileg megnyugtathatja az a belátás, hogy az ítélőerő képessége távol áll az utópisztikus, fennkölt gondolat, a tiszta racionalitás birodalmától is. Ebben az értelemben tehát nem doktriner, az improvizációt, a mérlegelést, sőt a kompromisszumot is szívesen fogadja el.

Az ítélőképesség fontos sajátossága tehát, hogy lehetővé teszi: egyenlő távolságot tartsunk a hétköznapok irracionalitásától s a tiszta tudomány és logika túlracionalizált „elefántcsonttornyától” is. Általa képessé válik az egyén arra a kritikai távolságtartásra, amelynek segítségével mindig (legalábbis legtöbbször) meg tudja tartani kívülrőlállását, a sokat emlegetett, már-már mitizált értelmiségi függetlenséget. Anélkül, hogy elszakadna a valóságtól, s hogy egyetemes elveket kényszerítene a hétköznapok esendő életviszonyaira.

Az ítélőképességgel rendelkező bölcsészt ebben az értelemben meg kell különböztetni a 20. század makacsul visszatérő alaptípusától, a radikális elvek mellett elkötelezett világmegváltó balos entellektüeltől. Ez utóbbi ugyanis éppen az ítélőképességét függeszti fel, hogy egy könnyű megoldást ígérő ideológia szolgálatába álljon.

Az ítélőképes bölcsész és a progresszív értelmiségi figurájának megkülönböztetéséhez ki kell emelnünk a bölcsészet által elsajátítható képességek közül – s épp a praktikus bölcsesség után – a gondolati konstrukciók alakítására való hajlamot. Minden emberi közösségnek szüksége van olyan ideákra, melyek célt, irányt adnak mindennapjainak, s az ideológiák gyárosai is szokásosan a bölcsészek.

5. Fogalomalkotás és a társadalom befolyásolásának képessége

De talán nem is eszmét, hanem elveket kellene emlegetni. Legalábbis ha elfogadjuk John Lukacs értelmiség-kritikáját, mely ugyanakkor a szellem erejének dicsőítése is. Ő például nem szerette magára vonatkoztatva az értelmiség kategóriáját („inkább azt mondtam, hogy tanár és író vagyok”²¹). Sőt: az értelmiséggel is szembefordulva állt ki az amerikai polgárság (ő úgy mondja: burzsoázia) mellett. Azok mellett, akik nem voltak különösebben intellektuálisak, de „ismerték annyira az embereket és a világot, olvastak annyit és utazgattak annyit, hogy megbízható ítéletük és ízlésük legyen”.²² Aztán, már-már szentimentális kifejezéssel, még azt is hozzáfűzi védelmükben, hogy „megvolt bennük, Goethe szavaival szólva, a szív udvariassága”.²³ S lezárásképp, szembeállítva a burzsoáziát az értelmiséggel, kimondja az ítéletet: „ők voltak, nem pedig az értelmiségiek, a *Kulturträger*, a kultúra hordozói”.

De térjünk vissza eredeti kérdésünkre: mi a különbség John Lukacs szerint eszme és elvek között? Metternichet idézi: „A kategorikus eszme olyan, mit a rögzített csövű

²¹ John LUKACS: *Egy eredendő bűnös vallomásai*, ford. Barkóczi András, Európa, Budapest, 1990, 177. Indoklásokképp hozzáfűzi: apjának „otthon több ezer kötetes könyvtára volt” (Uo.).

²² Uo.

²³ Uo., 178.

löveg [...] Azokat veszélyezteti, akik a röppálya mentén állnak vagy mozognak. Másfelől a valódi elveket olyan ágyúhoz hasonlíthatnánk, amely körbeforgatható, és minden irányban tüzet nyithat minden hazugságra.”²⁴ Hogy Metternich mennyiben lehet példaképünk, az persze kétséges – még akkor is, ha talán a magyar történelemben róla tanított dolgok forrása valamifajta (persze jogos) sértettség. De kétségtelen, hogy esze volt. S mondása is eszes: jól mutatja, hogy a megfelelően rugalmas elvekre az államférfinak és a gondolkodónak is szüksége van („Churchillnek és Kenannek elveik voltak”), míg mások („például Eisenhower”) „eszméiket igazították a körülményekhez”.

Ha az eszmék merevek, az elvek épp azáltal stabilak, hogy alkalmasak a tényekre való alkalmazásra. Vagyis van bennük rugalmasság, alakíthatóság. De nem ez az egyébként érvényes megkülönböztetés az igazán fontos számunkra John Lukacs idézetében, hanem az ideológiának, a politikai és morális cselekvésre vonatkozó gondolatnak tulajdonított jelentőség. A történetíró visszatérő témája ugyanis, hogy milyen meghatározó szerepet játszik az emberiség történetében a gondolat (szemben akár a tényekkel, a statisztikákkal és a számokkal.) Ezért – tagadva a vulgármarxista tézist, mely szerint a lét határozza meg a tudatot – a történész makacsul amellet érvel, hogy a történetírónak a gondolkodás teljes spektrumának (benne a meggyőződések, vélelmek, fikciók, remények, vágyak) történetét kell megírnia. Azaz nem pusztán a fizikai tárgyak és nem is a politikai események történetét. Mert a történelmet mégiscsak az emberi gondolat mozgatja: „nemcsak Marx, hanem Adam Smith állításával szemben is az az elsődleges, amit az emberek gondolnak és amiben hisznek – mind a magánéletükben, mind a világ eseményeit illetően –; és a világ anyagi felépítése nem más, mint ennek a következménye”.²⁵

A bölcsésznek tehát olyan hatalom van a kezében, amely világokat képes mozgatni. Nem véletlen az, hogy a legbefolyásosabb emberek, balról jobbra, Marxtól Czesław Miłoszig pusztán gondolatokkal tudták az eseményeket a szerintük helyes irányba befolyásolni. A bölcsésznek ez adja erejét, s persze felelősségét is. A gondolatokkal való bábni tudás nem luxus, hanem a lehető legegyszerűbben és legközvetlenebbül használható gyakorlati tudás. Főként abban a korszakban, amikor a tömegmédiával a lehető legszélesebb rétegeket lehet közvetlenül is elérni és befolyásolni. Nem véletlen, hogy a Nagy Testvér elnyomó apparátusának legfélelmetesebb fegyvere épp a gondolatrendőrség volt. De a létező szocializmus azt is megmutatta: a gondolat a lehető legnehezebben elnyomható entitás, amely képes világokat felforgatni anélkül, hogy fizikailag megragadható lenne.

6. Szolidaritás

Ám van a gondolat (elv, és nem eszme) érvényesülésének egy további feltétele. Talán nem véletlen az, hogy a kommunista hatalommal szembeni fellépés leghatékonyabb

²⁴ *Uo.*, 232.

²⁵ *Uo.*, 30. A téma bővebb kifejtése könnyvi terjedelmű. Lukacs főművének tartotta *A történelmi tudat* című munkáját, melyet e téma bővebb kifejtésének is tekinthetünk.

szervezetét, a katolikus egyházhoz kötődő lengyel munkásokat, értelmiségieket tömörítő szakszervezetet és politikai erőt *Szolidaritás*nak nevezték. Ahhoz ugyanis, hogy a bölcsész-képzeletben megszülető gondolat valóban ható erővé válhasson, arra az egységre-összetartásra van szükség, amely már nem egy ember alkotása. Hanem olyan erő, mely a közösség tagjainak összetartozása révén ébred, és mindaddig megmarad, amíg a kötelék ember és ember között elég erős.

Ez a szolidaritás-gondolat eszmetörténetileg két irányból is megközelíthető. Egyrészt abból a szimpátia-fogalomból, amely például Adam Smithnél olvasható. A kapitalizmus egyéni érdekre épülő logikájának nagy elméletirója ugyanis morálfilozófiai munkájában görög előzményeket felelevenítve amellet érvelt, hogy az emberi természetnek szükségszerű építőeleme a másik ember iránti együttérzés: „Bármily önzőnek tételezzük is az embert, természetében nyilvánvalóan léteznek bizonyos princípiumok, amelyek mások boldogulásában őt érdekeltté, és azok boldogságát számára szükségessé teszik, noha mit sem nyer belőle, leszámítva látásának élvezetét. Ilyen jellegű a sajnálat vagy az együttérzés, az az érzélem, melyet mások nyomorúsága iránt érzünk, akár látjuk azt, akár arra kényszerülünk, hogy élénken átéljük.”²⁶ Smith is hangsúlyozza azt, hogy ezen érzélem megszületéséhez a képzeletre kell támaszkodnunk, közvetlenül a másik bensőjébe nem tudunk belehelyezkedni: „amikor belehelyezzük magunkat az ő esetébe, ez a szenvedély a mi keblünkben keletkezik a képzelet révén, de nem az övében a valóságból eredően”.²⁷ Az is fontos e gondolatmenetben, hogy épp (a művészetekben és az irodalomban feldolgozott) történetek révén tudjuk a képzeletünket inspirálni, ha a személyes ismeretség, közvetlen tapasztalat nem segít. Smithnél továbbá az is nagyon fontos, hogy ez a szimpátia nem két vagy több ember magánügye, hanem a társadalmi kohézió végső forrása, a polgári társadalom hosszútávú működésének elsődleges feltétele.

A szolidaritás-gondolatnak ennél is alaposabb kifejtése a katolikus társadalmi tanításban olvasható. Ennek alapja az, hogy minden egyes ember Isten teremtménye, s mint ilyen, a másik emberrel osztozik az Isten-teremtettségben. Ez a közös létmód adja az emberek közti természetes kapcsolatot, amely a másik iránt elvárható felelősségben ölt testet. Ezt a felelősséget nevezi a keresztény tanítás felebaráti szeretetnek, s ez az alapja az emberek közti szolidaritásnak, amely nem más, mint „állandó és szilárd elhatárolás arra, hogy az ember a közjóért, azaz minden egyes ember javáért tevékenykedjen, mert mindannyian felelősséggel tartozunk mindenki másért”.²⁸ Az ily módon az emberi méltóságból levezetett szolidaritás mint a másikkal való közösségem vállalásának kinyilvánítása persze még nem azonos azzal a szeretettel, amely a keresztény tanítás talán legfontosabb evilági imperatívusza. De a hívő szolidaritásában megvan az a felhajtó erő, amely elvezethet akár a szeretetig is: „A hit fényében a szolidaritás arra törekszik, hogy

²⁶ ADAM SMITH: *Az erkölcsi érzékek elmélete (részletek)*, ford. Fehér Ferenc = *Brit moralisták a XVIII. században*, szerk. Márkus György, Gondolat, Budapest, 1977, 423.

²⁷ *Uo.*, 428.

²⁸ I. JÁNOS PÁL: *Sollicitudo rei socialis* enciklika, idézi a *Keresztény szellemiség lexikona*-beli *Szolidaritás* szócikk szerzője, Wilhelm Korff (lásd <http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s420.html>).

felülmúlja önmagát, hogy magára öltse azt a sajátosan keresztény vonást, amire egyáltalán nincs kötelezve, a megbocsátást és a kiengesztelődést.”

A modernitás virágkorában az individualizmussal azonosított bölcsészetnek ezek szerint valószínűleg el kellett jutnia a szolidaritás gondolatáig, ha ki akarja teljesíteni azt az erőt, amely benne szunnyad. A társadalom tagjaival megosztott történetek révén a bölcsészet valóban tömegeket befolyásoló erő lehet, ahogy arra Coleridge *clerisy* kategóriája utal, amely a kultúra emberét újfajta (nemzeti) papságként állítja elének.²⁹ Vagy ahogy arra T. S. Eliot *A kultúra meghatározása* című szövegében céloz: „az egyén kultúráját nem lehet izolálni a csoporttól [...] csakis az érdeklődések átfedése, kölcsönös megosztása és méltánylása s az együttes részvétel az, ami képes megteremteni a kultúra számára nélkülözhetetlen kohéziót”. Eliot szerint egy vallás ugyanis nemcsak papokat igényel, hanem „olyan hívőket is, akik tudják, hogy mi történik a szertartásban”.³⁰ Csak ez a szolidaritás teheti alkalmassá a bölcsészet „tudományát”, hogy világossá tegye a maga és a világ számára, mi a társadalmi hivatása ma – a gazdasági világválság idején.

Egy utcai jelenet

²⁹ „[...] the sages and professors of the law and jurisprudence; of medicine and physiology; of music; of military and civil architecture; of the physical sciences; with the mathematical as the common organ of the preceding; in short, all the so called liberal arts and sciences, the possession and application of which constitute the civilization of a country, as well as the Theological.” Samuel Taylor COLERIDGE: *On the Constitution of Church and the State*, X., szerk. John Colmer, University of Princeton, Princeton, 1976 (*The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge*, XIV.), 46.

³⁰ T[homas]. S[tearns]. ELIOT: *A kultúra meghatározása*, ford. Lukácsi Huba, Szent István Társulat, Budapest, 2003, 22–23.